

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENNYOLCZADIK KÖTET.

(208. 209. 210. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

542/18
rovés benne
26 db
21+5

RAINER FŐHERCZEG PAPYRUS-GYŰJTEMÉNYE.

I.

Ez év február 19-ikén Bécsben, kevés zajjal egy okirat-gyűjteményt adtak át a nyilvánosságnak, melynek tanulmányozása hivatva van a történelem számos fejezetében haladást idézni elő, eddigi fölfogásainkat sok tekintetben módosítani és kiegészíteni.

Értem a bécsi Stubenring mellett épült osztrák múzeumban elhelyezett papyrus-gyűjteményt, melyet már ide s tova egy évtized óta mint *Rainer főherczeg papyrusait* sűrűen emlegetik a tudományban. Azaz, hogy nem is csupa papyrusok; úgy szólván a potiori nevezik e néven. Van ott a papyruson kívül ezer meg ezer papírosra, hártyára, bőrre, fára, vászonra, viasz-táblára, cserépre, szóval a valamikor e czélra használatban volt bármely anyagra írt régi titokzatos okirat, melyeknek tartalmából a bécsi tudósok, kik földolgozásukkal vannak megbízva, évek óta önmegtágadó buzgalommal olvassák ki és valóságos lelkesedéssel hirdetik a kíváncsi világnak azokat a meglepő adatokat, melyekkel e nemében páratlan irattár tíz különféle nyelven szolgál 2700 év történetének, kezdve Sesostris pháraó idejétől, le egészen a Kr. u. XIV. század végéig, melyből egy cserkesz mameluknak arab nyelvű levélkéjét őrizi a gyűjtemény.

A Kr. e. XIV. századba nyúl vissza a gyűjtemény legrégebb hieroglyph írású darabja; Kr. u. 1388-ból van keltezve a legifjabb okirat. A több mint 100.000 darabból álló gyűjtemény végig kíséri Egyiptom fejlődését azon időtől kezdve, midőn hatalmas pharaói «Rá napisten fiának» czimezték magokat, le majd csaknem azon idő küszöbéig, midőn a Nilus völgye a

török szultánság tartományává válik. Tanúi vagyunk velök Nagy Sándor utódai, a ptolemäusok, uralkodásának, majd a római császárságnak, szemmel látjuk a keresztyénség keletkezésének hasonkorú hírmondóit, végig megyünk a keletrómai császárság hatásán Egyiptom művelődésére és közigazgatására, míg végre az arab próféta hívei vetik meg lábukat a pyramisok és obeliszkek, a vén Egyiptom sérületlen köemelei között és különféle nevezetű uralkodóik, mint omajjádok, abbászidák, fátimidák, ejjubidák, mamelukok vezetik az ősi nagy birodalom sorsát.

Páratlan egy levéltár; hozzá foghatót Európa egy gyűjteménye sem képes fölmutatni.

1877—78-ban történt, hogy a régi Arsinoë helyén (a mai El-Fajjúmtól éjszakra) trágyát hordó felláhok, ásás közben egy régi épület romjaira akadtak, melyek között rakás számra gyűjtve, találtak mindenféle régi írásokat. Mai nap Egyiptomban nincsen az a paraszt, a ki előtt titok tárgya volna, mennyi aranyat mér Európa az ilyen régi, ákom-bákommal tele írt papírokért. Nem is siettek velök a falu bírāja elé, hanem gondjok volt rá, hogy «saját hatáskörük»-ben adjanak túl becses leleteiken. Így kerültek lassan-lassan a kairói bazárra, onnan aztán franczia, német és angol*) gyűjteményekbe.

Erre aztán a keleti régiségeiről, újabb időben különösen a nálunk is kiállítva volt ó-egyiptomi arczképgyűjteményéről ismert Graf Tivadar figyelme is reájok irányult. A bécsi kereskedő kipróbált ügyességével kiszimatolta a papyrusokat fölfedező felláhokat és a mit azelőtt kiástak, semmi ahhoz képest, a mit egy tömegben Graf vásárolhatott tőlök. 1884-ben volt teljes azon, nemcsak Arsinoë tájáról, hanem a Delta egyéb vidékeiről is összeszerzett okirat-gyűjtemény, melyet Rainer főherczeg nagy pénzen szerzett meg és megszerzése első pillanatától egy nagy közintézetben elhelyezve, a tudomány használatára nagylelkűen átengedett és ez értelemben közkinccsé tett.

Alig, hogy a napvilágra hozott ereklyék Bécsben biztos menedékre találtak, a tudományos munka szerveződött a talányos írások körül. A bécsiek közül Karabacek József, a híres

---

*) Ez utóbbiakat csak nem rég ismertette S. D. Margoliouth, oxfordi tanár: *Arabic papyri of the Bodleian library. Reproduced by the colotype process with transcription and translation.* London, 1893.

régiségkutató és palaeograph volt és maradt a méhszorgalommal folytatott munka vezére. Körülötte a különböző szakok tekintetéből nagy illetékességű szaktudósok csoportosultak, különösen Krall és Wessely tanárok. Míg Karabacek mesteri módon birkózott meg az általános palaeographiai kérdésekkel, melyek a gyűjtemény általános méltánylása és megértése körül fölmerültek és a mohammedán időből származó emlékek tanulmányozásába, megfejtésébe és méltatásába merült, a mire, mint e dolgokban első rendű mester, különös hivatással bírt, addig társai a hieroglyph, kopt, görög-római okiratokkal próbálkoztak. Közreműködött még többek között az egyháztörténeti dolgokon uralkodó Bickell; a zsidó vonatkozású okiratokkal Müller bécsi és Kaufmann budapesti tudósok foglalkoztak.

A tudós munkát sok tekintetben technikai munkának is kellett kísérenie. Az évezredes meg évszázados iratok számos esetben oly makacsul voltak összegöngyölítve, hogy külön chemiai eljárásra volt szükség arra nézve, hogy a szövegek veszélyeztetése nélkül használható és olvasható állapotba helyezték azokat. Mint azonnal látni fogjuk, még a botanikusnak is akadt munkája a papyrusok körül.

Az ilyenén szervezett munka haladásáról és eredményeiről lassan-lassan hírt is adtak a tudományos világnak. Karabacek tanulságos cikksorozatai az *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient* 1884. és 1885-iki évfolyamaiban, a bécsi cs. akadémia emlékiratai során megjelent értekezései és tanulmányai majd általános szempontjai szerint, majd pedig a részletekbe beható szakszerűséggel ismertették az előre haladó munka fontosabb mozzanatait. A részletes tanulmányok közlésére Rainer főherceg egy külön gyűjteményes munkát adat ki Karabacek szerkesztése alatt: *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, melynek vaskos negyedréf kötetiben (ez idő szerint a hetedik van megjelenőben) jelentek meg az okiratokra vonatkozó legfontosabb tanulmányok és eredmények.

Már 1892-ben a bécsi tudósok buzgósága olyannyira vitte előbbre e tudományos ügyet, hogy az orientalisták Londonban tartott IX. nemzetközi congressusa elé lehetett egy catalogue raisonné első kötetét terjeszteni, melyet most tetemesen kibővítve és a folytatással kiegészítve egy vaskos, kiállítására

nézve a typographia remekei közé sorolható kötetben a kiállítás megnyitása alkalmából újra kiadtak. *)

A *Führer* a gyűjteménynek csakis biztos megfejtésű, legfontosabb darabjairól szól; szemben a gyűjteménynek a százezeret meghaladó darabjaival, e munka csakis 1400 számot tartalmaz. A gyűjtemény tanulmányozása és földolgozása még nincsen befejezve és még talán évtizedeken át fogja a kutatók szorgalmát igénybe venni.

De már a mint az eddigi tanulmányok eredményei részint a fent említett kiadványokban, részint a legújabb összefoglaló munkában élénk vannak tárva, nem gyözzük bámulni azt a dús aratást, melylyel már az első rövid évtized tanulmányai jutalmazták a tudományos ügynek szentelt fáradozást. Már eddig is a történettudomány számára oly gazdag apparátus van hozzáférhetővé téve, a belőle földerített tények oly mélyen belevágnak a történelmi kutatás számos fontos fejezeteibe, hogy bátran mondhatjuk, hogy a fontos fölfedezésekben oly meglepően gazdag korunkban a *sokoldalú* tanútság tekintetében alig nyílt meg a tudomány számára gazdagabb segédeszköz, a Rainer főherceg által közkinccsé tett gyűjteménynél.

E gyűjtemény nemcsak az okiratok tartalmából kiderülő históriai mozzanatok miatt nevezhető nagy fontosságúnak. Fontosságát nagyban fokozza a tartalomtól független kulturés írás-történeti tények egész sorozata, melyek a gyűjteményben található okiratok külsőségei révén derülnek ki.

II.

Mindez eredményekről csak halvány képet mutathatok be azon néhány lapon, melyeket ez alkalommal a nevezetes gyűjteménynek szentelek. Az általános jelentőségű tényekből is csak kettőt óhajtok külön kiemelni. Az elsőt Karabacek legelőször a *Mittheilungen*ben kiadott egy külön értekezésben,

---

*) *Papyrus Erzherzog Rainer. — Führer durch die Ausstellung.* Mit 20 Tafeln und 90 Textbildern. (Wien, 1894. Selbstverlag der Sammlung. Alfred Hölder.) XXIV és 294 lap. — Az 1892-ben megjelent első részt (XXIV és 150 lap) kézirat gyanánt és csak 100 példányban adták ki.

most rövidebben összefoglalva a *Führer* egy bevezető cikkében (a XVII—XXIII. lapokon) a tőle megszokott világos és meggyőző előadással ismerteti: ez azon újdonság új tanúság, melyet a gyűjtemény legrégebb papírdarabjaiból e fontos író-anyag, a papír, történetére nézve kideríteni lehetett.

Egészen a legújabb időkig e tárgyra nézve két sarkétel uralkodott, melyet a Rainer főherceg gyűjteményének megvizsgálása során teljességgel halomra döntöttek. Azt hitték és tanították ugyanis, hogy a rongyokból készülő papír föltalálását a németeknek vagy olaszoknak köszönjük, kik legelőször a XIII. században foglalkoztak volna az ily fajta papír előállításával; némelyek már a XII. században megtalálják az ily papír említését, midőn Petrus Cluniacensis egy kifejezését reá magyarázzák.*) A rongyokból előállított papírt, e fölfogás szerint a gyapotból készülő papír használata előzte meg, melyet aztán amaz lassan-lassan kiszorított a használatból.

E tételek most teljesen meg vannak czáfolva azon görögösövi vizsgálat eredményei által, melyeknek Wiesner, híres növényphysiologus a Rainer főherceg gyűjteményében lévő papír-okiratokat alávetette és azon forráskutatások által, melyekkel Karabacek a mikroszkopikus vizsgálatot történelmi módszerrel kísérte. Wiesner ugyanis a gyűjteményben lévő legrégebb keltezett (a IX. század elejéből való) papírban kétséget kizáró módon lensejteket talált. Nem lehet tehát kételkedni abban, hogy ez időben Egyiptomban nem gyapotpapírt használtak. Sőt az derül ki, hogy az úgynevezett gyapotpapír egyáltalán soha nem is létezett és hogy föltételezése nem egyéb, mint példa azon nem épen ritka jelenségre, hogy naiv módon félremagyarázott kifejezések alapján, hamis képzetek honosodnak meg a köztudatban. Karabacek ugyanis főntemlített beható dolgozatában pontosan körülírja azon utat, melyen távol Keletről a papír ismerete és használata Európába eljutott.

Voltaképen azon véletlenségnek köszönjük, hogy a VIII. században Közép-Ázsiában hódító muhammedánoktól ejtett hadi foglyok között a papírgyártáshoz értő khinai emberek találkoztak. Khinai segítséggel védték Közép-Ázsia népei

---

*) Wattenbach: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. (Lipsee, 1871.) 94. lap.

◻ nemzeti önállóságukat a hódító arabok ellen. E papírgyártó foglyok segítségével indult meg 751-ben a papírgyártás Szamarkandban, a hol a legelső papírgyárat állították föl. Rohamos sebességgel terjed az új iparág a khalifai birodalom egyéb részeiben. 794-ben Hárún al Rasid khalifa Bagdádban állította föl azt a nagy állami papírgyárat, mely Karabacek szerint a papír nyugoti elterjedésének első kiinduló pontja volt. Híres papírgyárok támadnak Szíriában is. A Charta damascena hirdeti a damaskusi gyártmány kitűnőségét; Mandidsben (görögül Hiéropolis), az ó-korban Kybele istennőnek szentelt városban is híres papírgyár virágzott, mely e város későbbi elnevezéséről (Bambyke) afele népetymológiával charta bombycina néven jutott az európai forgalomba. A bambyki papír ilyképen a bambyx (illetőleg bambax) görög szó appellatív jelentése alapján (ebből lett a török pambuk és az utóbbiból a magyar pamuk, pamut) gyapotpapírrá vált. Pedig eredetileg csak annyit mond, hogy a Bambyke városban létező gyárból került ki. Így tehát csakis a népetymológiában van meg a gyapotpapír alapja.

A legelső papírfaj, melylyel Európában megismerkedtünk, mindjárt lenpapír volt, miként a IX. századból fönmaradt egyiptomi papír okiratok is ily papírt mutatnak. Papírunk keleti eredetére még számos műszó is vall, melyek a papírkezelésben általános európai keletűvé váltak; ezek közül elég a nyelvünkben is meglevő s az arab rizmúra visszamenő *rizsma* szót kiemelnem, mely eredetileg rsmót jelent.

Nem csekély meglepetéssel állunk e katalogusban 929—948. számok alatt jelzett tárgyak előtt. *Die ältesten Druckwerke auf Papier* czímen foglalja őket össze Karabacek leírása (247—250. lapjain). A X. században a könyvnyomtatás Khinában már általánosan el volt terjedve, csakhogy nem mozgatható betűket használtak e célra, hanem úgynevezett «tábla-nyomtatást» alkalmaztak. Ezt, mint erről a Rainer főherceg gyűjteményeiből most szemlátomást meggyőződhetünk, az arabok, épen úgy, mint a papírgyártást, a khinaiaktól sajátították el. E tényről eddigelé mit sem tudtunk. Azt hittük, hogy az ulemák nem csekély ellenzése mellett, csakis a modern korszak reformjaként honosodott meg a könyvnyomtatás a muhammedánok között, kiknek köreiben még most is idegenkednek attól,

hogy a szövegsokszorosítás e módját a Koránra, mint ők nevezik az «Isten szavára» is kiterjeszszék.*)

Lám, pedig a bécsi gyűjtemény most azt mutatja, hogy már a X. században szorították a Koránt a sokszorosító prés alá. Az iszlám szent könyvéből egy fél ezreddel előbb voltak nyomtatott példányok, mielőtt a Biblia valamely részét sajtó útján kezdték sokszorosítani. Három századdal a Korán keletkezése után, már is a khinaiaktól eltanult könyvnyomtatási módszerrel előállított példányokat adtak a hívők kezébe. Ezt bizony az öreg Muhammed még legvérmesebb perceiben sem merte elképzelni! Persze, teljes példányát a X. században nyomtatott Koránnak, a gyűjtemény nem bírja fölmutatni; de a fönmaradt lapból arra következtethetünk, hogy egy teljes példány reánk maradt töredékeül tekinthetjük.

Nevezetes, hogy a könyvnyomtatás ez első kísérletei a Koránon kívül leginkább amuletekre, talizmánokra és óvó imádságformulákra terjedtek. Ezekből tizenhet darabot mutat föl a Rainer főherceg gyűjteménye. Kapósabbak lehettek a nép körében, mint azon költészetnek termékei, mely a X. században már túllépte volt classikus korszakát, vagy azon tudományos értekezések, melyek épen ez idő tájt éltek fénykorukat. A muzulmán nyomdász sem akarta pénzét népszerűtlen, bár mélységes tartalmú munkákba beleölni.

De mind ezek láttára az a kérdés merül föl: hová lett a X. század után e fontos mesterség ismerete a muhammedánok között? Se híre, se hamva az irodalomban, sem pedig a könyvtárakban és gyűjteményekben fönmaradt emlékek között. Meglehet, hogy a Rainer főherceg gyűjteménye IV. termében ékeskedő arab ősnymotatványok csak kísérletet mutatnak, mely már abban az időben sem találkozott a közhangulatot vezérlő vaskalaposok tetszésével. Talán már akkortájt is voltak zúgó-lódó ulemák, kik nem egyeztek abba, hogy az Isten szavát, meg egyéb ájtatos formulákat holmi khinai szerszámmal másolják.

Kisebb kört érdekel ugyan e gyűjtemény száz meg száz darabjából most világosan kiderülő egy másik tény, mely a palaeographia egy felreértett fejezetét teljesen új alapra fekteti.

---

*) Lásd *Jelentésemet a Magyar Tud. Akadémia számára Keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra Keleten.* Buda-Pest, 1874. 4. l.

Az arab írás fejlődésében eddigelé két egymásra következő fokot szoktunk megkülönböztetni: az egyiket, melyet az ős eredetinek tekintettünk, az úgynevezett *kúfiai* írásmód képviseli, a betűk otromba, esetlen, csúcsos-hegyes alkatával; a másikat az állítólag csak az iszlám III. századában amabból fejlődött és folyékonyabb, finomabb betűalakokat mutató úgynevezett *neszkhí-írás*. Az arab írástörténet eddig ismert legrégibb adatai csakugyan a kúfiai írásmódot képviselik;ilyent látunk az úgynevezett kúfiai pénzekben, a legrégibb időkből fönmaradt épület-föliratokon, ilyent az első muhammedán századoknak tulajdonított és különféle európai könyvtárakban őrzött régi Korán-töredékekben. Ámde csak az van a dologban, hogy mindeddig az iszlám első idejéből nem bírtunk írott okirattal, mely az iszlám legelső idejében dívó írásmódra nézve biztos adatot nyújthatott volna. Így tehát csak azon már magoktól az araboktól a priori alkotott fölfogásra voltunk utalva, hogy az otrombább írásból fejlődik rendszerint a finomabb cursiv-írás. Bár a kúfiai írás elsőbbségi jogait már e század elején egy De Sacy által ismertetett régi papyrus- emlék*) is meggingathatta, mind a mellett csak most vagyunk abban a helyzetben, hogy biztosan tudjuk, hogy az írás két neme nem egymásból, hanem párhuzamosan egymás mellett alakult. Ugyanis az Egyiptom arab hódoltságának legeslegelső éveiből való nyilvános és magán okiratok, melyeket a Rainer főherczeg gyűjteménye nagy mennyiségben tartalmaz, ugyanazt a neszkhí írást mutatják, melyet rendszeren egy későbbi század fejleményének hittünk. Most már nem lehet kétségbe vonni azon tényt, hogy azok, kik Muhammed idejében arabul írtak, már a neszkhí írást használták, hogy a Koránt legelőször nem kúfiai, hanem neszkhí jellegű betűkkel írták. Ez okirati alapon kétségtelenül bebizonyított tényt igazolják azon kutatások is, melyek nyomán a neszkhí az írás azon ősiebb fajaival áll fejlődéstörténeti kapcsolatban, melyet a Kr. u. VI. századból származó arab fölirati emlékeken szemlélhetünk**) és melyeknek semmi köze a kúfiai

---

*) Néhány arab papyrus ugyanis régibb időben is fölmerült; a párisi könyvtár őriz belőlök néhányat.

**) Lásd ezekről: *A Színai télsziget régiségeiről* az *Archaeologiai értesítő* 1892-iki évf. 58. lapján.

írásmódhoz. Ez utóbbi nem anyja a neszkhinek, hanem a monumentalis és ünnepélyes czélokra használt mellékfaja, mely oly időben keletkezett, midőn a cursiv írás már teljesen ki volt fejlődve.

Aztán még egy tudományos babona is füstté vált a Rainer főherczeg papyrusainak vizsgálása alkalmával. Még most is széltében azt tanítják, hogy az iszlám a külső világ tárgyai-nak művészi ábrázolását tiltja, vagy legalább is akadályozza, útjában áll neki. Innen magyarázzák a képzőművészet hiányát a muhammedán népek között. Schack a spanyol arabok költészetéről és művészetéről szóló híres munkájában már 1865-ben czáfolta e téves fölfogást. Karabacek, a műtörténelem e fejezetének legjobb ismerője is évek óta harczol ellene.*) De semmi irodalmi adat e kérdés eldöntésére nézve nem bírhat annyi súlylyal, mint a tények logikája. A Rainer főherczeg gyűjteménye a X. századból, midőn a muhammedán törvényeket nagy szigorúsággal emelték érvényre, bír egy arab művésztől rajzolt, igaz, vajmi primitiv képet, mely egy lovas harczost abban a pillanatban ábrázolja, midőn kardjával veszedelmes csapást mér ellenfelére (954. sz.). A művész e rajzát érdemesnek tartotta arra, hogy egy arab «pinxit» mellé nevét is oda ig-tassa. «Sikerem Isten segítségétől függ, benne bízom! Dicsőség és hála Alláhnak, az egyetlen-egynek. Készítette Abu Temmám Hajdara.»

E példák-ból is láthatjuk, hogy a Rainer főherczeg gyűjteményének tanúságai alapján mily bizton-sággal módosúl fölfogásunk a tudomány legelemiebbnek kepzelt néhány kérdésére nézve is.

III.

Az általánosságokról azonban térjünk át a részletekre.

E tekintetben különösen egy mozzanat az, mely-nél fogva a gyűjteményt a kutatás forrásainak oly fontos meggazdago-dásául üdvözölték. Irattári anyagot nyertek általa oly időkből,

---

*) Legújabbán: *Ein römischer Cameo aus dem Schatze der Ajju-biden-Sultane von Hamáh.* (Bécsi akadémia értekezései. Bölcs. tört. oszt. 129. köt. 5. sz.) 1893.

melyekre nézve ily apparátust, legalább ily mennyiségben, bajosan lehetett remélni. Sok apró részlet tekintetében mennyire elevenebb, gazdagabb, úgy szólván kézzel foghatóbb képet fognak ezentúl adhatni a római császárság hatásáról a keleti provinciákban, ha a történetírás azon dús okirat-gyűjteményt használja föl, mely itt előtte megnyílt.

Domitianus császár idejétől egészen Heracliusig, azaz 81—641-ig Kr. u. száz meg száz eredeti szerződés, bérleti okirat, üzleti level, adó-nyugta, adó-intés meg kataszteri okirat, népszámlálásra vonatkozó lajstrom, építési számlák, birtokjog-átruházás, halottas jelentés, végrendelet, alapító okirat, örök-fólosztás, mindenféle pörirat, gyűlési jegyzőkönyv stb., melyek a lehető legközvetlenebb és leghitelesebb módon avatnak be a közigazgatás és magánjogi élet minden csínjábínjába. A 219. sz. alatt egy *eredeti házasságszerződés* van megőrizve Hadrián császár idejéből (136. Kr. u.), mely egy fiatal egyiptomi jegyes-párnak, a körülbelül 20 éves Suchammonnak («különös ismertető jele nincsen», úgy mond a szerződés) és arájának, a körülbelül 44 éves Aphroditének (különös ismertető jeléül «a homloka bal részén lévő jegy» van kiemelve), kit a szerződés-kötésnél közbenjáró hatóság előtt gyámja, ugyanis 35 éves testvér öccse, Aurelius képvisel, jövedöbeli vagyoni viszonyait állapítja meg és rendezi. Apróra felsorolja a hozomány részleteit, ingóságokat és ingatlanokat, jogászai körülmenyességgel rezerválja az anyós jogait a «Görbe utcza»-ban levő egy házrészre nézve. Azt is megmondja, hogy «ha a házastársak között oly egyenetlenség támadna, mely a házasság fölbontását vonná maga után», mi történik a rengeteg sok vagyonnal, melyet Aphrodité hozott a konyhára és azzal végezi, hogy «az elvált nőnek a hozandó törvényszéki ítélet alapján a végrehajtás joga adatik meg Suchammon személyét és jövedelmeit illetőleg». A katalogusban az egész terjedelmében szó szerint lefordított okirat eredetijének hű facsimiléjét is szemlélhetjük és egyúttal meggyőződhetünk arról is, hogy mennyi palæographiai nehézséggel járhatott az ily okirat kibetűzése.

S mily nagy számmal vannak itt elénk tárva az okiratok, melyekből a régi világ embereit a házi élet legaprólekosabb körülményei között leshetjük meg! A 467. sz. két asszony levelezését tartalmazza, melynek tárgyát egy vendégségbe várt

barátné számára szükséges házi előkészületek képezik; a 484. sz. nem csekélyebb dolog egy három napra terjedő mészáros-számlánál; a 494. sz. egy ünnepélynél közreműködő művészek és mesteremberek összeírása, azon összegek megjelölésével, melyeket közreműködésökért nekik fizettek; a 247. sz. erkölcsi bizonyítvány, melyet Severus Alexander uralkodása alatt a hatóság a helyi papság számára a főpapnál való bemutatás céljára kiállított. — Eddig is tudtuk ugyan, hogy mily fokon állott az orvosi tudomány a II—III. században, midőn a Galenos bölcsesége igazgatta a művelt világ gyógyító művészeit. De e viszonyokról is alaposabb fogalmunk lehet, ha a gyűjtemény 241. sz. alatt egy valóságos receptet olvashatunk abból az időből, utasítással együtt arra nézve, hogy a szegény patiens miképen használja a számára fölírt mixturát.

Alig volnék képes, az egy római korszak óriási anyagából csak a legfontosabbakat és legérdekesebbeket kiemelni, annak föltüntetésére, hogy e gyűjtemény mennyire kiegészíti a történelmi tudást azon korszak belső, intim viszonyaira nézve is, hogy azon túl mennyi adattal szolgálnak az okiratok nyelvökkel és írásukkal — több százra terjednek az eddigelé megfejtetlen görög stenographiai és tachygraphiai följegyzések — a philolognak és palæographusnak, sőt hogy az általános történetnek is nem egy hézagát pótolják. Ez utóbbi tekintetben hadd igtassam ide magának Wesselynek, ki a gyűjtemény e részét rendezte, saját méltató szavait: «Igaztalanság volna — úgymond — ha gyűjteményünknek csak palæographiai előnyeit emelnék ki. A nyelvészt különösen érdekelnie kell a görög nyelv sajátzerű jargonja, mely Egyiptomban fejlődött ki, és melyet a papyrusokból tanulmányozhatunk. Különösen a történelem és segédtudományai részesülnek dús aratásban. Csak a római császárok nagy sorára kell reámutatnunk, kik itt képviselve vannak; a Pupienus és Balbinus császárok 90 napi uralmára emlékeztető egyetlen okiratot itt találtuk; a római császári korszak nem egy kortani adatát csak ez emlékekből állapíthatjuk meg; a 234. szám alatti okirat rendkívüli emléket mutatja Caracalla testvérgyűlöletének, midőn azt látjuk, hogy Geta nevét egy okíratból kitorültette . . . Aztán szemünk előtt elvonúl Diocletianus és Constantinus hatalmas államreorganisátiója, az új időszámítás legeslegesítő említése» és — tegyük hozzá — sok egyéb nevezetes mozzanat, mely a

történelem tényeit eleven actualitásuk pillanatában jeleníti lelkünk elé.

A görög irodalomtörténet ugyan nem valami óriási nagy kincsekkel bővül az e gyűjteményben megőrzött leletek által. Az igaz, hogy ma, a *Herondas* és az Aristoteles *Politeiája* fölfedezése évtizedében, kissé követelőkké lettünk e tekintetben és nem igen bámulunk apróságokon. Nem tudom, a nagyobb dolgok által joggal elkényeztetett philologus-világ mennyibe veszi a Kallimachos *Hekaléjából* fölfedezett eddig ismeretlen 60 hexametert (az V. századból), melyek a Rainer-féle gyűjtemény kincsei között a 34. számú fatáblán vannak megőrizve, hátsó oldalán 23 sorral Euripides *Phoenissaeiből*. Ott találunk az 530—533. számok alatt töredékeket Aeschinesnek egy beszédéből, Euripides *Oresteijából*, az utóbbit pláne hangjegyekkel kísérve (Augustus idejéből), Isokratesből, Homeroszból (200 vers), és Epicharmosból, melyek e művek hagyományának legrégebb tanúiként vannak beigazolva.

Nagyon sokat fog meríthetni e gyűjteményből a keresztyen egyháztörténet, úgymint az egyházi irodalom története is. Bickell híres bécsi (akkor még insbrucki) theologusnak sikerült egy papyrustekeresben a Kánonban levő evangeliumoknál régibb evangelium-darabot fölfedezni, melyről az a véleménye, hogy az aramäus nyelven írott ős evangelium egyetlen megmentett maradványa. Ezt a papyrusban fönmaradt négy versnek Márk evangéliomának illető helyével való összehasonlításával tárja szemünk elé; a kánonikus íratban bővítést és körülírását találja az általa proto-evangeliumi maradványnak tartott papyrusban megőrzött rövidebb szövegnek. E nézete nem szenvedett módosulást az újabb időben szintén egyiptomi papyruson fölfedezett *Petrus-evangélium* szövege által, mely köré két év óta egy egész nagy irodalom csoportosúl. — A (IV. században írt) 542. számot ugyancsak Bickell a legrégebb liturgiai emlékek tartja, melyet eddigelé az irodalomból kimutatni lehetett. Csak egy oldalnyi szöveg ugyan (szintén papyruson), de korra nézve az eddigelé ismeretes legrégebb liturgiai emléknél is két századdal idősebb.

A későbbi egyháztörténetre nézve a görög szövegeknél sokkal gazdagabb a kopt osztály. A kopt egyház volt a monachismus szülő anyja a keresztyénségben. S nem csudáljuk ennél fogva, hogy ép e nyelven találunk egy egész nagy csomót

a martyriologiumokból, *Szentek életéből*, azon kívül egyéb egyházi szövegeket és a népies hittel kapcsolatos írásdarabokat (amuletumokat, varázsló formulákat stb.), leginkább pergamenre írva, tehát oly időből, midőn a papyrus használatát e fejlettebb íróanyag már Egyiptomban, a papyrus hazájában, is kiszorította helyéből.

De e mellett számos világi ügyíratot is nyújt a kopt osztály, és ez annál fontosabb, minthogy eddigelé a kopt nyelv ismert emlékei kivétel nélkül a vallási körből valók voltak. Itt legelőször állunk szemközt a kopt nyelven írt világi, köznapi szövegekkel, nyugtákkal, magánlevelekkel, hivatalos iratokkal a muhammedán hódítást közvetlenül megelőző időből, úgymint a muhammedán uralom legelső idejéből.

Mert biz a kopt nép, az őс egyiptomi nemzet örököse, egy ideig ellentállott az arab nyelv hódításának, melynek Előázsia-ban sikerült a görög és syr nyelvet kiszorítani. Nemcsak az egyházban őrizte meg a kopt nép nemzeti nyelvét, hanem egy ideig az élet egyéb vonatkozásaiban is makacsul ragaszkodott hozzá, míg végre a X. században e nyelv is a holt nyelvek közé temetkezik, melyeket csak a papok tanulnak könyvekből, de a közéletben nem használnak.

IV.

Egyiptom viszonyainak ép jelzett változásával azon korszakhoz jutottunk el, melynek történelmi adatai a legnagyobb bőségben lépnek elénk azon gyűjteményben, mely e cikkünk tárgyát képezi: a muhammedán korszakhoz.

Vajon azért-e, mert szám szerint e korszak van legdúsbabban képviselve Rainer főherceg papyrus-kincsei között, vagy talán azért is, mert szaktudománya tekintetéből a gyűjtemény e része áll legközelebb e sorok írójához, és így személyes érdeklődésével leginkább e szakaszhoz vonzódik, történelmi tanúság dolgában legimpozánsabbnak találtam a papyrus-gyűjtemény muhammedán osztályát, mely a VII. századtól kezdve a görög okiratokat fölváltja és szakadatlan folytonossággal a XIV. század legvégeig terjed. Azaz, hogy nyelv tekintetében nem rögtön és minden közvetítés nélkül váltja föl a görögöt. Karabaceknek ép e papyrusokon eszközölt kutatásai

nyomán már más alkalommal *) volt szó azon tényről, hogy az arab hódítók közigazgatás dolgában az alávetett tartomány régi viszonyait nem igen bolygathatták, sőt kénytelenek voltak, jó ideig a régi rendszert, az alávetett nép közül kikerült hivatalnokok segítségével a régi institúciók épségben tartása mellett folytatni. Ezzel az is járt, hogy a hódítás első évtizedeiben az adminisztrációban nagyban járta a görög hivatalos nyelv. Csak 693-ban fejlődtek a viszonyok annyira, hogy a khalifátus a megelőző uralom hivatalos nyelvét, a görögöt, a nyilvános életből kiküszöbölhesse. E tényt csak nagyon zavarosan ismertük az arab történetírók nyomán, kik csak nagy általánosságban és könnyen érthetőleg, nem minden csűrész-csavarással nélkül engednek reá következtetni. Most már nincsen szükségünk arra, hogy a történelmi forrásmunkák ketes kifejezéseit magyarázgassuk és a való tényállást a múzeumokban elvétve található holmi ritka éremmel találgassuk.

Az arsinoë-i levéltár okiratai teljes alapossággal tájékozónak az arab hódítási korszak közigazgatási viszonyaira nézve. Azok alapján, a miket belőlök tanulunk, minden kérdésre hímezés-hámozás nélkül biztos feleletet adhatunk. Okiratárunk a képzelhető legkorábbi ideig terjed vissza. S épen azon körülmény adja meg neki sajátyszerű becsét, épenséggel páratlan értékét, hogy ezerszámra ad elénk hasonló okiratokat oly időből, melyekből a muhameddán világ eddigelé semmiféle írott emléket nem nyújtott. Rövid pár évvel Muhammed halála után kezdődik e csodálatos levéltár anyaga; az iszlám legrégebb korszakai, a négy első khalifa és az omajjádok uralma oly dús anyaggal vannak képviselve, hogy csupán belőlök is azon idők közigazgatási viszonyait a leghitelesebb módon rekonstruálhatjuk.

Omar khalifa uralkodásának ideje (a hidsra 13—23, Kr. u. 634—644) egy tuczat hivatalos írattal van képviselve a kiállítás harmadik termében (*Führer*, 137—140. lapjain, 550—562. szám alatt). Ott találjuk 643 Kr. u. kelettel eredetijét maga a hódító hadvezér Amru által a heracleopolosi kerület pagarchájához intézett rendeletnek, melyben a kerületét megszálló arab katonák és lovaiknak eltartásáról részletesen rendelkezik. A rendelet görög nyelven van írva; ezt ugyan

*) *Akadémiai értesítő* 1893. évf. 664. lapján.

Amru maga meg nem értette, teljesen rá kellett magát bíznia író diákjára. Ott van azonban az okíraton az arab hadvezér pecsétje: egy öklelő bika. Hasonló okíratokkal rendelkezünk most a hódításban közreműködő egyéb hadvezérek részéről is. S midőn a hódítás teljesen végre hajtva és a belső béke nehézség nélkül helyre van állítva — hisz a lakosság nem nagy ellentállást fejtett ki az őket a gyűlölt byzáncki uralomtól megszabadító arabok ellen — a biztos alapokon nyugvó adminisztráció minden ágára nézve a leghitelesebb hasonlókorú tanúságokkal rendelkezünk.

Pontos adatokat meríthetünk a föld- és fejadó viszonyaira nézve; az adózás viszi a legfontosabb szerepet az okíratokban. Magunk előtt látunk egy részletes utasítást a conscriptió módzataira, az illető jegyzékek beosztására és rovataira nézve (599. szám). Egy Rasid ibn Khálid nevű pénzügyigazgatótól kopt nyelven egy körülményes utasítás maradt fenn (még a VII. századból) az adóbevallást vagy inkább vallatást, tartalmazó lajstromok vezetéséről. Az adó-kivető bizottság a templomban tartja üléseit, a vallomási íveket a templomban kell elhelyezni (577. szám). Ez az egyházi adóvallomási rendszer nem csak a benszülött keresztyénekre nézve volt divatban; a muhammedánok adóbizottsága is a főmecsetben tartotta üléseit.

Csakhogy a nem-muhammedán lakosságra nézve az adónak egy különös neme is kötelező volt: a türelmi adó (dszija). Már Muhammed rendelte el a Koránban, hogy a kinyilatkoztatott könyvvel bíró vallásfelekezetekhez tartozó embereket (*ahl al-kitáb*, ezek közé számították a zsidókat, keresztyéneket, később Perzsia meghódítása alkalmával a tűzimádókat is bele foglalták) ily türelmi fejadó fizetése mellett háborítlanul kell megtűrni. Ez adónem kirovásának és behajtásának rendezése mindig nagy gondozás tárgya volt a muhammedán kormányoknak. A közigazgatás ez ágának minden részlete most eleven közvetlenséggel jelenik meg előttünk azon öt évszázadra terjedő irományokban, melyek ez adózásra vonatkoznak. Régibb időben a zsidó vagy keresztyén nyakába aggattak az adókezelő pecsétjével és az adóév keltével ellátott táblácskát. Ezt mindig nyilván kellett viselnie a czélra, hogy minden pillanatban látható legyen, vajon megfelelt-e azon föltételnek, melynek teljesítésétől volt függővé téve a muhammedán országban való tartózkodásának lehetősége.

Későbbi időben e megalázó módozattól eltértek és valóságos nyugtatóványt adtak az «oltalmazottak» (dzimmi) kezébe. A legrégebb, 812-ből való, Abbákire, fajjúmi keresztyén pékmester nevére szól: «Alláh nevében, az irgalmasnak és kegyelmesnek. Nyugtatóvány Júnusz ibn 'Abd el-Rahmántól, 'Abbád ibn Muhammed emirnek (hogy Alláh életét megtartsa) az El-Fajjúm kerület és a hozzá tartozó közigazgatási járások rendes és rendkívüli adói számára meghatalmazott kezelőjétől. Abbakire, pékmester El-Fajjúm városában, lakik az Abba Batreh negyedben, férfi, érettkorú, fehér testszínű, sasorrú, hosszú szempillájú, kopasz halántékú, síma hajú, hízott testű. Valóban átvettem a 195-ik (hidsra-) évre járó fejadó czimén egy fél denárt. Bárki találkoznék vele az emirnek (kit Alláh tartson életben) adószedői vagy ezek segédei közül, jól bánjék vele — ha Alláh úgy akarja.

Kelt 196-iki ramadán hónapban.

P. H.: Alláhban hisz: Júnusz ibn 'Abd el-Rahmán.»

Hasonló okiratok, úgy mint a türelmi adóra vonatkozó kirovási lajstromok, a legkülönfélébb korszakokból fölötté nagy számmal vannak a gyűjteményben és könnyen érthető, hogy a belőlök meríthető adatok révén részletesen okulhatunk a másvallásúak helyzetére nézve az iszlám birodalmában.

Ép oly részletes tanulságot meríthetünk az adminisztráció egyéb ágaira, a gazdasági viszonyok sok apróságaira, az üzleti forgalomra, a földbirtokok beosztására s kezelésére és sok egyéb dologra nézve. A hivatalos iratok bármely faja — még útlevel is — képviselve van e dúsgazdag levéltárban. Az a mindennapi élet legkülönfélébb vonatkozásaihoz fűződő tenger sok szerződés, jegyzékes összeírás, mely itt rakásra van halmozva, a legalaposabb belepillantást enged a nép társadalmi, gazdasági, sőt művelődési és családi viszonyaiba is (házassági ügyekre vonatkozó iratok, való levelek). Leltárszerű lajstromok alapján megtudhatjuk, mily árúczikkokkal szerelte föl a IX. században az egyiptomi fűszeres az üzletét; mily gyógyszereket tartott raktárán a patikárius; — az elnevezések nagy érdekűek a nyelvészre is. Ha azon korszak szövetiparának vagy divatjának ismeretere nézve akadna kíváncsi kulturtörténetirő, négy jegyzéket is talál a ruházat és toilette köréből: egyet a VII., kettőt a IX. és egyet a X. századból, sőt még egy divatczikkokkal kereskedőnek

intő levele sem hiányzik, melyben két női ruha árát sürgeti a fizetéssel nem igen siető adóstól. «Hisz átvetted az árúkat — így végezi — ez még sem illik».

Mindenféle levél útján, melyek nem igen voltak oly nyilvánosságnak szánva, melynek most ki vannak téve, az emberek belsőbb életviszonyaiba avatkozhatunk. A 639. számú írat a VIII. század egy szerelmesének lelki fájdalmát ecseteli; azt is megtudjuk belőle, hogy e szerelmes levél nem kocsipostán indult a levélíró szíve választottjához, hanem, hogy a «galamb szárnyaira bízta azt». Karabacek bizonyára nem kevés olvasót kötelezett le azzal, hogy ez ötletből egy képekkel ellátott érdekes jegyzetet közöl a postai közlekedés e módjának történetéről keleten. A 615. szám alatt egy árva fiú írásban fordul a helytartóhoz apai öröksége ügyében, (VIII. század). «Senkim sincs a világon — úgymond — Alláhn kívül és kívüled, oh uram. Ma halt meg édes atyám, mikor én kis fiú vagyok. És mikor atyám meghalt, négy denára volt, melyek az ajtó fölött voltak elrakva. Ekkor eljött Szamba, elvitte a négy denárt azon helyről és nékem semmit sem adott belőle. Most nincsen atyám, nincsenek szülőim, szegény ember vagyok. Kérlek, uram, parancsold meg, küldj azon emberhez, a ki a négy denárt elvitte, hogy e tekintetben a jogot és igazat elismerje. Istenhez imádkozom hosszú életedért és áldásaiért.»

Az eddig fölhozott szempontok koránsem meritik ki azon kategoriákat, melyekbe a gyűjtemény muhammedán osztályában kiállított okiratok sorolhatók volnának. Különös súlyt kellene még helyezni azon defterszerű összeírásokra, melyek az ország egyes részeinek administratív beosztására, egyes vidékek topographiai mozzanataira derítenek fényt és így a történelmi földrajz tekintetében nagy fontosságuk.

S még a politikai viszonyok ismeretére is néhány, valóban meglepő, tanúbizonysággal találkozunk. Ezek a 775, úgymint a 763, 788—789. számok alatt vannak kiállítva. Egyiptom muhammedán korszakában folytonosan a politikai pártok tusakodásainak volt színtere. A khalifátusban soha sem hiányoztak ily villongások, melyek az uralkodó családok folytonos váltakozását vonták magok után. Hiszen az abbászidák hosszú időtartamúnak látszó uralma alatt, a dynastia tagjai csak külsőleg képviselték a hatalmat, melyet valóságban a tartományokban fölülkerekedő vasallusaik gyakoroltak. A köz-

ponttól távol eső Egyiptom még inkább lehetett színhelye a szüntelen villongásoknak és nyugtalankodásnak. Állandó volt az 'Ali családja pártjának összeesküvése az e családot jogaitól megfosztó uralkodók ellen. Midőn Mutavakkil abbászida khalifa (kinek még hiteles arczképét is közli a *Führer* 206. lapján), a IX. század közepe felé kegyetlen üldözés alá fogta az 'alida párt híveit, a 775. számú papyrusdarabon megőrzött okiraton, az üldözött párt egy tagja imádság alakjában eseteli a szomorú helyzetet. Ez írat alkalmasint a párt között való csendes terjesztésre volt szánva.

Ugyanabban az időben veszi kezdetét a török elem elhatalmasodása a khalifai birodalomban. Bagdadban az uralkodó az udvar személyes biztonsága érdekében török testőrsereget szervez. E testőrség csakhamar a legnagyobb befolyást gyakorolja az állam ügyeire. Valóságos soldatesca-uralom fejlődik Bagdadban. A hasonló költészeti irodalom alapján már más alkalommal *) vázoltam azon elkeseredett hangulatot, melyet a török elem fölülkerekedése és az általa támasztott belső társadalmi viszonyok az arab nemzetben keltettek. A török befolyás, mint a főherczeg gyűjteményének főtémilitett darabjaiból látható, az egyiptomi viszonyokat is belevonta körébe.

Legérdekesebb e tekintetben a 763. szám alatti papyrusdarab: Al-Muntaszir-billáh trónörökös sajátkezü rendelete, melylyel 856-ban a török Abbásztt Egyiptom és Barka helytartójává nevezi ki. Ez okirat legelső hiteles, hasonló nyoma a török elem elharapódzásának az iszlám közügyeinek vezetésében. Mint az iszlám politikai fejlődése egy nevezetes fordulópontjának közvetlen kortársa nagy fontosságú.

De nem telt sok időbe és már az egyiptomi arabságnak is elégtelenségét látjuk a hatalmaskodó törökök ellen, kik a politikai és vallásos életben a hegemoniát az arab aristokraták kezéből kiragadták. A mit a történeti források a Középgyiptomban kitört lázadásokról elbeszélnek, annak most actualis megvilágításával találkozunk a papyrus-gyűjteményben. A 788. szám alatti írat nem egyéb egy 867-ben kibocsátott lázító körlevélnél, «a földbirtokosokhoz, bérlőikhez és szolgálkhoz, úgy mint a parasztsághoz elnyomóik ellen, ugyanis az adófelügyelők, a török rendőrfőnök és a helytartó ellen».

*) *Muhammedanische Studien*, I. kötet, 150—153., II. köt. 60. lap.

A következő szám is a törökök garázdálkodása ellen fordúl, de nem lázító kiáltvány vagy körlevél, hanem ismét csak írásba foglalt imádság alakjában, mely a nép között terjesztve, egy forradalmi fölhívással ért föl. «Az imádság nyilai — úgy hiszi a muhammedán ember — soha sem tévesztik céljokat».

Hadd emeljük ki még a sok nevezetes dolog közül, hogy ez íratban találjuk legelső actaszerű nyomát a török szultánok névalírásában használt úgynevezett tigrának, melyet ezek szerint nem, úgy mint hagyomány szerint előadni szokták, legelőször az írni nem tudó I. Murád szultán használt névalírás helyett. A Rainer főherceg papyrusai azt mutatják, hogy Egyiptom mameluk-szultánjai is éltek e jelvényekkel (1384—1390. számok alatt), melyeket különben Karabacek kimutatása szerint (277. lap) már sokkal régebben a szeldsuk szultánok is használtak. — A heraldikát érdekli az 1323. szám alatt a XIII. századból bemutatott keleti czímer, két századdal régiebb, mint azon cserkesz czímerek, melyekről négy évvel ezelőtt Artin basa, egyiptomi tudós, egy nagyérdékű értekezést tett közzé.*)

Már bevezetőleg mondtam, hogy a kiállítás és a tájékoztatóul szolgáló *Führer* csak legkisebb részét mutatják be a Rainer főherceg egyiptomi kincses házának. Azon egy évtized alatt, melyet tanulmányozásának szentelhettek, nem is volt elvárható, hogy a teljes gyűjteménynek végére járjanak. Amúgy is, vajmi futólagos ismertetésünk is tanúskodik róla, óriási a munka, melyet Karabacek és társai eddig végrehajtottak. A teendők nagy része a jövőnek van föntartva.

Hogy csak egyet említsek: nem csekély fölvilágosítást remélhetünk még e gyűjtemény adataiból Egyiptom történetének a byzáncezi írók tudósításai alapján eddig csak vajmi föl-színesen ismert korszakára, ugyanis azon pár évre nézve (615—618. Kr. u.), mely alatt a keletrómai hatalommal merköző, a szép Sírín-nel való szerelméről híres, Khosrau Parviz szaszanida király (590—628. uralkodott) Alexandriát megszállta és uralmát egészen Egyiptom déli részeig kiterjesztette. Történetírásunk nagyon kevés hírt bír adni Egyiptom viszonyairól e perzsa hódoltság idejében. Most több száz okírral

---

*) *Trois différentes armoiries de Kaït Bay* (Bulletin de l'Institut égyptien 1888, 67—78. lapjain).

rendelkezik a tudomány e korszakból: papyrusra, hártýára és bőrre írott okíratokkal, az akkori Pezsia hivatalos nyelvén, a pehlevi nyelven.

Még nem akadt tudós, ki a VII. század első negyedének egyiptomi tanúit a tudomány számára hozzáférhetővé tette; a pehlevi palæographia ez idő szerint még csak fejlődőben van. De kétségtelen, hogy e perzsa okíratok tartalma nyomán fogja az utókor annak a pár évnek kulturtörténetét megírni, melyek alatt a Cyrus és Dárius hatalmának megújítói uralkodtak a keresztyén Egyiptomban, mely számos perzsa hangzású helynévben mai napig is föntartotta a perzsa befolyás nyomait, és melynek temetkezési helyeiből már régebben is a perzsa műipar meghonosodását bizonyító tárgyak kerültek napfényre.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.